

PARETS AMB HISTÒRIA

Les escales de l'interior de l'Institut Balmes, situat al carrer Pau Claris, 121, de Barcelona.

Pere Tordera

INSTITUT BALMES

L'ÚLTIM GATCPAC DE BARCELONA

Aquesta és la petita història d'un oblit, una guerra perduda, unes vides professionals truncades i una revolució arquitectònica, urbanística i social que el franquisme va anorrear. Amb aquest text volem honorar uns professionals oblidats que van fer possible el nou edifici per a l'Institut Balmes en un dels moments més avantguardistes i convulsos de la Catalunya del segle XX

TEXT Glòria *Bassegoda i Villagrasa* i Daniel *Solé i Lladós*

L'Institut Provincial de Segunda Enseñanza de Barcelona va ser creat per real decret el 17 de setembre del 1845 i es va hostatjar, des dels seus inicis, als successius edificis que va ocupar la Universitat de Barcelona. Això va ser així fins a l'any 1936, quan la Universitat de Barcelona va expulsar l'Institut del seu recinte a la Gran Via i, segons les cròniques orals, es van trobar tots els seus estris de laboratori, mobiliari i biblioteca escampats per la plaça Universitat.

La recerca d'un edifici propi va ser una tasca constant del claustre de l'Institut i va durar quasi 100 anys. No va ser fins a l'època de la República que es va aconseguir aquesta fita, tan anhelada per professors i alumnes.

Josep Danon i Bretos (1927) ens ho explica al seu llibre, mecanografiat i inèdit, sobre la història del "Jaime Balmes", que va fer amb motiu del centenari de la institució, l'any 1945. Danon va escriure el llibre el 1947, per encàrrec del director Celestino Chinchilla, quan va finalitzar els estudis de batxillerat al Balmes i començava la carrera de metge al Clínic. A les seves pàgines es pot resseguir com es va gestar i posar la primera pedra del nou edifici a l'actual ubicació, a Pau Claris / Consell de Cent, el 4 de juliol del 1936.

Celestino Chinchilla Ballesta (1886-1957) és una de les persones implicades en aquesta història. Nascut a Alacant, després de fer una primera permuta amb l'Institut de Reus el 1921, guanya la plaça definitiva al Balmes l'any 1931, i l'octubre del 1934 és nomenat director de l'aleshores Instituto Nacional de Segunda Enseñanza de Balmes. Chinchilla era un catedràtic de matemàtiques amb fusta de líder que abans de ser director ja havia participat en els debats claustrals que havien descartat, per falta d'espai, la proposta de traslladar l'Institut al Palau Muntaner (al carrer Mallorca, actual Delegació del govern espanyol). Malgrat la negativa del claustre, el ministeri va signar l'any 1933 el contracte de lloguer, però el trasllat forçós no es va produir fins al 1936.

Amb Celestino Chinchilla ja com a director i amb el govern de la República, s'acceleren els esdeveniments per a la construcció d'una nova seu. Seguint les transcripcions de les actes de les sessions del claustre de l'Institut, que recull Josep Danon, el 17 de maig del 1935 es proposa que es faci una gestió davant de l'Ajuntament i la Generalitat per a la concessió d'un terreny per edificar un institut de nova planta, i poc

després, el 5 de juliol del 1935, els arquitectes Domènech i González presenten un avantprojecte d'edifici, que és acceptat pel claustre, que el considera "el més viable". No hi ha descripció de com era la proposta més enllà que s'ubicava a la cantonada Gran Via / Roger de Flor. Creiem que devia ser al solar més gran i lliure en aquell moment a la plaça Tetuan, al costat de l'asil de les Germanetes dels Pobres.

El primer arquitecte dels dos citats és Josep Domènech i Massana (1885-1973), fill del també arquitecte Josep Domènech i Estapà, a qui va succeir el 1917 com a arquitecte de Construccions Civils, dependent del ministeri d'Instrucció Pública. Des d'aquest càrrec, Domènech va participar en els diversos intents per dotar el Balmes d'unes instal·lacions adequades, com el projecte, de l'any 1929, d'ampliació de l'edifici de la Universitat de Barcelona a la Gran Via, que perllongava les ales cap el carrer Diputació per ubicar-hi les Escuelas Normales i l'Instituto Nacional de Segunda Enseñanza. Ara sabem que el segon arquitecte era Josep González i Esplugas, un jove arquitecte del GATCPAC que s'havia especialitzat en equipaments educatius.

Seguint el relat de Danon, el 5 de febrer del 1936 es reuneix d'urgència el claustre i apareix un nou protagonista, la constructora La Rosita. L'arquitecte Josep González i el representant d'aquesta empresa van proposar un nou projecte al carrer Sicília / Consell de Cent, ja que el de la plaça Tetuan havia estat rebutjat pel ministeri per massa car. El claustre no va acceptar el canvi d'emplaçament i la constructora va buscar nous solars, quatre en total, que es van descartar. El solar definitiu serà el solar a Pau Claris / Consell de Cent, on hi havia el jardí del Col·legi Convent de l'Ensenyança (actual Lestonnac). En principi i segons consta a la *Gaceta de la República* havia de ser comprat per la constructora, però després de posar-hi la primera pedra el juliol del 36 va arribar el cop d'estat i la guerra, i això devia dificultar la gestió. Segons consta al

Registre de la Propietat, el solar va ser comprat per 860.000 pessetes i inscrit pel ministeri l'any 1948, quan ja feia anys que estava construït.

L'edifici va ser inaugurat oficialment el 18 de novembre del 1942 pel subsecretari d'Educació Nacional, i en van aparèixer fotografies a les primeres pàgines del *Diari de Barcelona* i *La Vanguardia*, però la clausura del curs 1941-42 ja s'havia fet a la sala d'actes del nou edifici.

La recerca i la trobada dels plànols

El treball de Josep Danon es va conservar inèdit a la biblioteca de l'Institut i l'any 1995 es va utilitzar com a font per l'article que obre el llibre *Institut Jaume Balmes. Cent cinquanta anys d'història, 1845-1995*. Però ni en aquesta publicació ni en cap altre treball que coneguem s'ha divulgat l'autoria de l'edifici, ni la seva relació amb el GATCPAC que després destacarem.

La història i el redescobriments dels arquitectes i del projecte del nou edifici comença el 2018, quan a partir del dipòsit el 2015 de la documentació de l'Institut a l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), la direcció del Balmes demana si hi havia alguna referència del nom dels arquitectes que van fer l'edifici. L'ANC respon en un informe de l'1 de febrer del 2018 que recollia els fruits d'una documentada investigació, i avançava els noms dels arquitectes a partir d'un expedient localitzat a l'Arxiu General de l'Administració (AGA), a Alcalá de Henares. Des de l'AGA van enviar la imatge de la caràtula d'un plànol del *Proyecto de nuevo edificio para instalar el Instituto Nacional Balmes*, datat el gener del 1936, amb la signatura de dos arquitectes que es van identificar com a Josep González, que hem vist que informava el claustre, i, com a novetat, Francesc Perales.

Ara ja hem pogut consultar la documentació original conservada a l'AGA, que inclou set plànols a escala 1:100 i les certificacions 5a, 7a i 8a. Tot i que la data dels plànols no coincideix exactament amb la documentació de les actes del Balmes (diu gener del 1936, però al febrer encara estaven buscant solar), es pot constatar que es corresponen, tant en planta com en alçats, amb l'edifici realitzat, amb algunes variacions significatives. Per exemple, com s'observa a la imatge, al xamfrà s'hi va afegir un nou cos sobre la coberta, amb una escala no prevista per donar-hi accés, que trenca la línia horitzontal de remat de l'edifici i crea un eix vertical de simetria, reforçat per la formació

El projecte de l'edifici es va concebre durant la República però es va finalitzar amb la dictadura

d'un balcó a sota. Igualment, als lavabos es nota el canvi de règim: si al projecte inicial hi havia lavabos per a noies i per a nois, al final l'escola es va inaugurar només amb serveis per a nois.

La República i el GATCPAC

GATCPAC és la sigla del Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània, constituït formalment el 6 de desembre del 1930. Tot i tenir una versió espanyola, el GATEPAC, on hi va haver més activisme i obres realitzades va ser a Catalunya, entre altres coses gràcies a la vinculació del grup amb el govern de la Generalitat republicana i també amb l'Ajuntament de Barcelona.

En aquesta col·laboració per construir el programa polític amb formes d'avantguarda, l'arquitectura escolar va ser, amb l'urbanisme i l'habitatge obrer, un dels primers temes en els quals van focalitzar la seva activitat. Van organitzar una exposició sobre l'edifici escolar modern, amb exemples internacionals, a Madrid el 1932 i a Barcelona el 1933; van utilitzar la revista *AC* per divulgar les seves propostes (per exemple, el núm. 9, del 1933: *Dedicado a las escuelas*), i per publicar obres –Blanquerna a Barcelona, Ignasi Iglesias a Girona, l'escola elemental de Palau-solità– i projectes –l'institut a Badalona–, i van participar en concursos –com el de l'institut de Lleida.

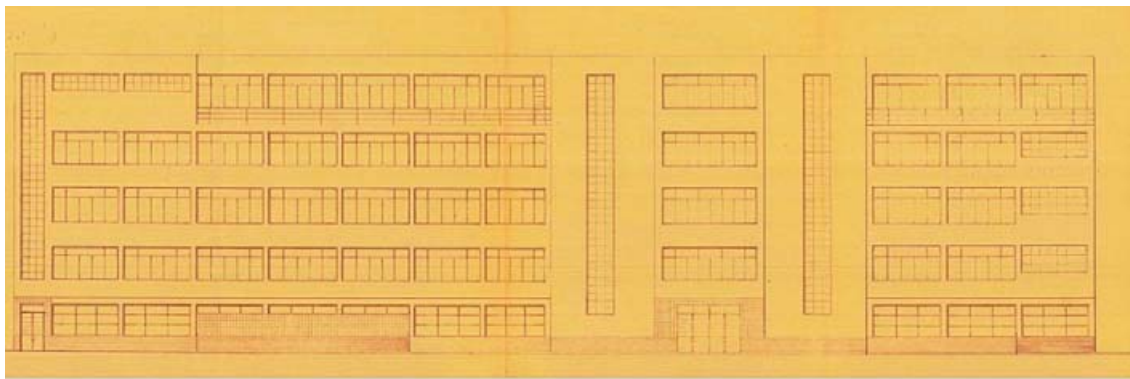
González i Perales, que ara sabem que van signar el projecte del Balmes, també són autors del projecte de Badalona i, per separat, van formar part dels dos equips de membres del GATCPAC que es van presentar al concurs de Lleida. Els tres projectes, a banda de compartir autors i tema, es van desenvolupar simultàniament, a principis del 1936, així que l'edifici de Barcelona, l'únic que es va construir, és important com a materialització de les idees avantguardistes del grup.

Quan es parla dels arquitectes del GATCPAC sovint només es pensa en aquells amb l'obra més abundant i difosa, i que van tenir una activitat professional més llarga, com és el cas de Josep Lluís Sert, però dels aproximadament 30 arquitectes que van formar part com a numeraris de l'associació, la majoria han quedat ocults o quasi ignorats pels anys de desmemòria del franquisme, ja que molts van ser “depurats professionalment”, amb el fet agreujant d'haver format part del GATCPAC.

Josep González i Esplugas (1906-1997) i Francesc Perales i Mascaró (1905-1956) eren membres actius del GATCPAC, fins i tot abans d'obtenir el títol a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, l'any 1931. Perales en va ser un dels nou membres fundadors, designat delegat industrial, i en el repartiment de temes a estudiar es va agrupar amb Sert i Torres per treballar sobre les escoles. González s'hi va incorporar una mica més tard com a soci estudiant, va passar a soci numerari i finalment va ser soci director. L'any 1932 es va presentar amb E. Bofill i R. Ribas al concurs de projectes per a 14 grups escolars a Mallorca. Segurament aquests antecedents van permetre que el 1933 el nou patronat de la universitat els encarregués la reforma de l'edifici de la Gran Via, on farien diverses intervencions (al jardí, a la biblioteca, en una aula i al laboratori de química) fins a l'esclat de la Guerra Civil.

Vides truncades per la guerra

Els dos arquitectes l'any 1936 van ser cridats a files. Josep González es va incorporar com a oficial a l'exercit de l'aire republicà, i acabada la guerra va estar en un batalló de treballadors a Saragossa, on va acabar treballant a la Comandància d'Enginyers. Això va fer que la seva

EL PROJECTE A dalt, façana del projecte 1936. Josep González i Francesc Perales...Ministeri de Cultura i Esports. Arxiu General de l'Administració A l'esquerra, una imatge actual de l'Institut Jaume Balmes. A la dreta un retoc fotogràfic segons els plànols originals. Daniel Solé i Josep Claramunt

depuració com a arquitecte fos més aviat simbòlica i va poder continuar treballant en la professió. Les seves obres i projectes d'aquesta època no estan sistemàticament recollits. Entre d'altres, va fer projectes per al Club Natació Barcelona, del qual va ser soci i també un destacat nedador, campió nacional de natació (1926-27) i participant als Jocs Olímpics d'Amsterdam el 1928. Als anys 60 es va retrobar amb els seus amics i companys del GATCPAC a Eivissa: amb Germán Rodríguez Arias, Ricardo Churruga, Sixte Illescas i Sert.

Francesc Perales es va exiliar a França l'any 1936, i un o dos anys després amb la seva família va emigrar a les Filipines. Va ser depurat pel franquisme amb la suspensió total de la professió d'arquitecte. A les Filipines va treballar a l'empresa Tabacalera, i com a arquitecte privat va fer alguns edificis. Va tornar l'any 1950 i després de demanar la reincorporació al Col·legi d'Arquitectes va fer algunes cases per a la seva família a la Costa Brava, però amb la salut delicada es va dedicar especialment a millorar el cultiu de les terres familiars a Sant Iscle. Va morir d'un infart a l'edat de 51 anys.

PROTAGONISTES Fotos dels arquitectes Josep González i Francesc Perales de les fitxes del Sindicat d'Arquitectes de Catalunya (1936). Arxiu Històric COAC

El director de l'institut, Celestino Chinchilla, que havia fugit de Barcelona el 1936, va passar la Guerra Civil amagat amb la família a Albacete. Dos dels seus fills van ser arquitectes, Julio i Celestino Chinchilla Ballesta, a més d'oficials de l'exercit franquista i destacats falangistes. Celestino Chinchilla pare és un dels directors de l'Institut Balmes amb més temps continuat en el càrrec: 1934-36 i 1939-56. Es va jubilar als 70 anys com a director i va rebre el mateix any 1956 “*la encomienda de la orden de Alfonso el Sabio*”.

L'empresa constructora La Rosita va canviar de nom l'any 1940 per Industrias y Construcciones ICESA. La gerent va continuar sent Maria de Bofill, i l'última anotació seva al Registre Mercantil amb activitat és del 1943.

Josep Domènech i Massana va continuar sent l'arquitecte del ministeri i va certificar les obres del Balmes després de la guerra. Es va convertir en el fil conductor de la memòria de l'edifici, ja que va fer diversos projectes de reforma i ampliació fins que es va jubilar: laboratoris, vestidor, etc. El cercle es tanca amb l'arquitecte Antoni Pineda Gualba (1910-1990), que als anys 50 va participar en la construcció dels habitatges del Congrés Eucarístic de Barcelona. Ell segurament va ser l'últim arquitecte director de les obres de l'Institut i també va ser un dels membres del tribunal de depuració d'arquitectes del COAC (1940-42), de manera que per les seves mans devien passar els expedients de Josep González i Francesc Perales.

Aniversari

La publicació d'aquest article coincideix amb el 175è aniversari del Jaume Balmes (1845-2020), que per raons òbvies esperem celebrar durant el curs 2021-22. També aquest juliol farà 85 anys de la primera pedra del nou edifici.

Aquesta història s'ha pogut reconstruir gràcies a molta gent, especialment amigues i amics d'estudis i de professió, que ens han ajudat a encaixar les peces del trencaclosques. Sense tots ells no hauria estat possible. ●

Glòria Bassegoda i Villagrasa és arquitecta i presidenta de l'AMPA Jaume Balmes i Daniel Solé i Lladós és museòleg i exalumne del centre